

Примітки

Вступ

- 1 «Радянський Союз» — це точний термін, яким потрібно позначати цю країну в період Другої світової війни. Однак багато хто часто використовував слово «російський» замість «радянський» (насправді чимало людей досі так роблять). Сталін майже весь час називав країну, якою керував, «Росією», і Черчилль, Рузвельт і нацисти робили так само. Однак це неправильно, оскільки під час війни до складу Радянського Союзу входило шістнадцять республік, лише одна з яких була Росією. Сам Сталін був не росіянином, а грузином. Не використовувати слова «радянський» і «Радянський Союз» означає (не в останню чергу) применшувати величезний внесок громадян решти п'ятнадцяти республік у перемогу над нацизмом.
- 2 David Dilks (ed.), *The Diaries of Sir Alexander Cadogan OM 1938–1945*, Cassell, 1971, pp. 708–709, entry for 11 February 1945.
- 3 Alex Danchev and Daniel Todman (ed.), Field Marshal Lord Alanbrooke, *War Diaries 1939–1945*, Phoenix, 2002, p. 483, entry for 28 November 1943.
- 4 Alanbrooke, *War Diaries*, p. 608, entry for 15 October 1944.
- 5 Alanbrooke, *War Diaries*, pp. 299–300, entry for 13 August 1942.
- 6 John Lewis Gaddis, 'Presidential Address: The Tragedy of the Cold War', p. 4, цитується за: Amos Perlmutter, *FDR and Stalin 'A Not So Grand Alliance'*, University of Missouri Press, 1993, p. 17.
- 7 Цитується за: Ben Pimlott (ed.), *The Second World War Diaries of Hugh Dalton 1940–1945*, Jonathan Cape, 1986, p. 348, запис за 13 січня 1942 року.
- 8 PRO FO 371/34577, O'Malley's report on Katyn, 24 May 1943.

1. Коаліція де-факто

- 9 Див. General Ernst Köstring, *Erinnerungen aus meinem Leben (Memoirs of My Life) 1876–1939*, Verlag E. S. Mittler und Sohn, Frankfurt am Main, Vol. 1, p. 142.
- 10 Лорд Аланбрук, інтерв'ю BBC TV.
- 11 Хоча Сталін стверджував, що народився 21 грудня 1879 року, останні дослідження свідчать про те, що насправді він народився 6 грудня 1878 року. Див. Robert Service, *Stalin*, Pan Macmillan, 2004, p. 14.
- 12 Gustav Hilger, *The Incompatible Allies*, New York, 1953, p. 301.
- 13 Laurence Rees, *Nazis: A Warning from History*, BBC Books, 1997, p. 93.
- 14 Інтерв'ю BBC з Рейнхардом Шпітці.
- 15 Rees, *Nazis: A Warning from History*, p. 93.
- 16 Talbot, Strobe (ed.), *Khrushchev Remembers*, Deutsch, 1971, p. 307.

- 17 Інтерв'ю BBC.
- 18 V.N. Pavlov (the Soviet interpreter), 'Avtobiographicheskii Zametki' (Autobiographical Notes), in the journal *Novaya I Noveyshaya Istorija*, 2000, pp. 98–99.
- 19 Інтерв'ю BBC з Гербертом Дерінгом, офіцером СС та управителем альпійської резиденції Гітлера Берггоф.
- 20 Max Domarus, *Hitler: Speeches and Proclamations*, Vol. 2, 1935–8, I.B. Tauris, 1992, Nuremberg Party rally, 13 September 1937.
- 21 J. Noakes and C. Pridham, *Nazism: A Documentary Reader 1919–1945*, University of Exeter Press, 2001, Vol. 2, p. 278.
- 22 Geoffrey Roberts, *The Unholy Alliance—Stalin's Pact with Hitler*, I.B. Tauris, 1989, p. 149.
- 23 G. Roberts, *The Unholy Alliance*, p. 152.
- 24 Записи Густава Гільгера про переговори між Радянським Союзом і Німеччиною в Москві 27–29 серпня. Цитується за: Ingeborg Fleischhauer, 'Molotov und Ribbentrop in Moskau' in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 3/1991.
- 25 «Известия», цитується за: Roberts, *The Unholy Alliance*, p. 109.
- 26 Промова Сталіна під час XVIII з'їзду ВКП(б), 10 березня 1939 року. Повний текст промови англійською мовою міститься тут: J.V. Stalin, *Problems of Leninism*, Foreign Languages Press, Peking, 1976, pp. 874–942.
- 27 Цитується за: Roberts, *The Unholy Alliance*, pp. 140–141.
- 28 Andrew Roberts, *The Holy Fox: The Life of Lord Halifax*, Phoenix Press, 1997, p. 166.
- 29 Andor Hencke, under-secretary in the German Foreign Office, testimony under American interrogation 12–15 October in Wiesbaden: Institut für Zeitgeschichte München, PL (GPA) [1–12–50].
- 30 Інтерв'ю BBC стосовно книжки: Rees, *Nazis: A Warning from History*.
- 31 Hencke interrogation and his memorandum of the conversation of 23 August in Politisches Archiv, Berlin, ADAP DVII DOK 213.
- 32 Hilger, *The Incompatible Allies*, p. 304.
- 33 Hencke interrogation DOK 213.
- 34 Hencke, DOK 213.
- 35 Johnnie von Herwarth, *Memoirs*, Collins, 1981, p. 167.
- 36 Heinrich Hoffmann, *Hitler Was My Friend*, Burke, 1955, p. 110.
- 37 Hoffmann, *Hitler Was My Friend*, p. 112.
- 38 Feliks Chuev, *Molotov Remembers* [7–9–71], Ivan Dee Inc., 1993.
- 39 Hencke, ADAP DVIII DOK 213.
- 40 Laurence Rees, *The Nazis: A Warning from History*, BBC DVD, episode 3.
- 41 Інтерв'ю BBC.
- 42 Інтерв'ю BBC.
- 43 Roberts, *The Holy Fox*, p. 157.
- 44 Roberts, *The Unholy Alliance*, p. 159.
- 45 Промова Молотова перед Верховною Радою СРСР 31 жовтня 1939 року.
- 46 Dmitri Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy*, Weidenfeld and Nicolson, 1991, p. 361. [Волкогонов Д. А. Тріумф і трагедія: Політичний портрет Й. В. Сталіна: У 2 кн. — К.: Політвидав України, 1990].
- 47 Jan Gross, *Revolution from Abroad*, Princeton University Press, 1988, p. 11.
- 48 Інтерв'ю BBC.
- 49 Інтерв'ю BBC.
- 50 Це місто, яке часто змінювало назву протягом ХХ століття (Лемберг за правління Австро-Угорської імперії та нацистської Німеччини, Львув за правління Польщі, Львов під

- пануванням Радянського Союзу і тепер Львів у складі України) є наочним прикладом зміни кордонів у ті часи.
- 51 Інтерв'ю BBC.
- 52 Інтерв'ю BBC.
- 53 Свідчення взяті з книжки: Gross, *Revolution from Abroad*, p. 44.
- 54 Köstring, *Erinnerungen aus meinem Leben*, pp. 144–146.
- 55 Erich Kordt, *Wahn und Wirklichkeit* (Delusion and Reality), Stuttgart, 1948, pp. 220–228.
- 56 Hilger's notes in *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 3/1991. Див. Fleischhauer, *Dokumentation. Der deutsch-sowjetische Grenz und Freundschaftsvertrag vom 28 September, 1939. Die deutschen Aufzeichnungen über die Verhandlungen zwischen Stalin, Molotov and Ribbentrop in Moskau*, pp. 457–464.
- 57 Ibid.
- 58 Hencke interrogation, p. 25, and Karl Schnurre, *Aus einem bewegten Leben, Heiteres und Ernstes*, Bad Godesberg, 1986, pp. 90–95.
- 59 Hencke interrogation, p. 25.
- 60 Ibid.
- 61 Hilger, *The Incompatible Allies*, New York, 1951, p. 314.
- 62 Hilger in *Vierteljahreshefte*, p. 466.
- 63 Simon Sebag Montefiore, *Stalin and the Court of the Red Tsar*, Weidenfeld and Nicolson, p. 321.
- 64 Andor Hencke, in letter of 28 January 1941 to photographer Helmut Laux, Politisches Archiv, Berlin, ADAP DVIII-161, Appendix 1.
- 65 Hilger, *The Incompatible Allies*, p. 314.
- 66 Constantine Pleshakov, *Stalin's Folly*, Weidenfeld and Nicolson, 2005, pp. 43–44.
- 67 Wladyslaw Anders, *An Army in Exile*, Macmillan, 1981, pp. 14–15.
- 68 William L. Langer and S. Everett Gleason, *The Challenge to Isolation, 1937–1940*, New York, 1952, pp. 160–161.
- 69 *Hansard*, 20 September 1939, Prime Minister's statement.
- 70 Seeds despatch, 18 September 1939, FO 371/23101.
- 71 Ibid.
- 72 Seeds despatch, 30 September 1939, FO 371/23103.
- 73 Kirkpatrick report, 1 October 1939, FO 371/23097 F, 207–208.
- 74 Perth to Cadogan, 5 October 1939, FO 371/23104 F38, 65, 68–69.
- 75 Cadogan to Perth, 3 November 1939, FO 371/23104 F38, 65, 68–69.
- 76 Written answer by R. A. Butler MP, 19 October 1939.
- 77 Інтерв'ю BBC.
- 78 Gross, *Revolution from Abroad*, p. 89.
- 79 Anders, *An Army in Exile*, p. 16.
- 80 Hencke, notes written immediately after the American interrogation 12/15/1945 in Wiesbaden.
- 81 Wolfgang Praeg and Werner Jacobmeyer, *Das Dienstagebuch des Deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945*, Stuttgart, 1975.
- 82 Diary of the Soviet delegation of the German–Soviet border commission, in Archive of the Russian Federation, Moscow, p. 27 d66 (entry of 27/10/1939) F O11 Op 4.
- 83 Останні дані можна знайти тут: Stanislaw Ciesielski, Wojciech Materski and Andrzej Paskowski, *Represje Sowietkie wobec Polakow I Obywateli Polskich*, Warsaw: KARTA 2000, p. 12.
- 84 6 October 1939, CAB 65–2, 39–7.
- 85 Snow to FO, 21 October 1939, CAB 84–88.
- 86 Chiefs of Staff report, 27 October 1939, CAB 104.
- 87 Інтерв'ю BBC.
- 88 Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, HarperCollins, 1991, p. 731.

- 89 18 December 1939, CAB 65–2, 118–3.
- 90 Archive of the Russian President, RF.F3 Op 30 D 199 P3–5.
- 91 Archive of the Russian President, RGAASPI F 17 Op 162 D 26 L 119.
- 92 Інтерв'ю BBC.
- 93 На початку 90-х років російські обвинувачі кваліфікували вбивство поляків як «злочин», що робить Сталіна злочинцем навіть за російськими законами. Цей факт не набув широкого розголосу.
- 94 George Sanford, *Katyn and the Soviet Massacre of 1940*, BASEES/Routledge series on Russian and East European Studies, 2005, p. 297.
- 95 Див. роботу Войцеха Матерські про Катинь, що вийшла друком тут: Zbrodnia Katynska po 60 latach, Warsaw: NKHBZK, 2000, p. 27.
- 96 Див. роботу Наталії Лебедевої та Войцеха Матерські (p. 30 in Sanford, *Katyn*).
- 97 BBC отримало копію відеозапису цього допиту, з якого взяті відповідні цитати.
- 98 Інтерв'ю BBC.
- 99 Інтерв'ю BBC з Анатолієм Яблоковим.
- 100 Див. матеріали німецького розслідування щодо Катині: 'Amtliches Material zum Massenmord von Katyn; Berlin: F. Eher Nachf, pp. 114–135.
- 101 Цитується за: Gross, *Revolution from Abroad*, p. 211.
- 102 Інтерв'ю BBC.
- 103 Reproduced in *Katyn 1940–2000: Documents*, Vyes Mir, Moscow, 2001, Document No. 93, p. 674.
- 104 Sanford, *Katyn*, p. 27.
- 105 *New York Times*, 15 April 1940, L4, p. 5.
- 106 Kennard to Halifax, 18 May 1940, C5744/116/55.
- 107 Kennard to Strang, 30 April 1940, FO 371/24472.
- 108 Strang to Kennard, 14 May 1940, FO 371/24472.
- 109 Інтерв'ю BBC.
- 110 Gustav Hilger's Notes (published by Dr Ingeborg Fleishhauer), p. 464.
- 111 Bundesarchiv Freiburg, RM 11–35, Kriegsmarine M. Att. Russland von 05 Oktober 1939 bis 20 April 1940, Band 1, p. 7, Scan 09.
- 112 Bundesarchiv Freiburg, RM 11–35, Kriegsmarine M. Att. Russland von 05 Oktober 1939 bis 20 April 1940, Band 1, p. 103, Scan 118.
- 113 Bundesarchiv Freiburg, RM 11–39, Oberkommando der Kriegsmarine, M. Att. Russland-BN (Basis Nord) vom 29 August 1940 bis 11 März 1941, p. 37, Scan 42, out of the Action report of VM Murmansk, Moscow, 10 October 1940.
- 114 Letter from the Naval Attaché von Baumbach to the Naval High Command, in copy to the High Command of the Wehrmacht, Moscow, 08 November 1939, Bundesarchiv Freiburg, RM11-35, Kriegsmarine M. Att. Russland vom 05 Oktober 1939 bis 20 April 1940, Band 1, p. 43, Scan 53.
- 115 Рапорт лікаря про стан здоров'я членів екіпажу корабля «Фінікія» в період з лютого по вересень 1940 року. Цей рапорт був доданий до його особистого щоденника. Bundesarchiv Freiburg, RM12II–161, p. 1, Scan 03.
- 116 Ibid., Scan 04.
- 117 Bundesarchiv Freiburg, RM12II–161, 4 May, p. 7, Scan 13.
- 118 Bundesarchiv Freiburg, RM12II–161, 4 May, p. 9, Scan 15.
- 119 Clive Ponting, *Winston Churchill*, Sinclair Stevenson, 1994, p. 442.
- 120 Докладний аналіз цих важливих засідань кабінету міститься тут: PRO Cab 65/13 and PRO Cab 66/7, plus John Lukacs, *Five Days in London*, Yale University Press, 2001; Ian Kershaw, *Fateful Choices*, Penguin, 2007, pp. 11–54.

- 121 *Dalton Diaries*, pp. 26–8; *The Churchill War Papers*, Vol. 2, pp. 182–184, Sinclair Stevenson, 1997.
- 122 Winston S. Churchill, *The Second World War*, Penguin Classics, 2005, Vol.2, p. 88.
- 123 Churchill, *The Second World War*, Vol. 2, pp. 23 and 51.
- 124 Edward Crankshaw, *Khrushchev Remembers*, Deutsch, 1974, pp. 156–157.
- 125 Інтерв'ю BBC.
- 126 Kershaw, *Fateful Choices*, p. 69.
- 127 Tobias R. Philbin III, *The Lure of Neptune*, University of South Carolina Press, 1994, pp. 137–142.
- 128 Інтерв'ю BBC.
- 129 War diary of the Komet, Bundesarchiv, RM100-49, pp. 55–56.
- 130 Robert Eyssen, HSK Komet, Kapernfahrt auf allen Meeren, 2nd edition, Koehlers Verlagsges, 2002, pp. 42–43.
- 131 Letter of the German Naval Attaché in Berlin, Baumbach, to the Naval High Command in Berlin, 30 September 1940, in Bundesarchiv Freiburg, RM 11–39, p. 33.
- 132 Albert Speer, *Inside the Third Reich*, Phoenix, 1996, p. 172.
- 133 Pavlov, 'Autobiographical Notes', pp. 104–105. Це також джерело поданого вище стислого викладу цих переговорів.
- 134 Hilger's notes, Nazi–Soviet relations 1939–1941, University Press of the Pacific, 2003, p. 253.
- 135 *Ibid.*, p. 254.
- 136 Pavlov, 'Autobiographical Notes'.
- 137 Testimony before the Select Committee of the Senate into the Katyn Massacre, 2nd Session, US government publications, 1952, part 4, p. 555.
- 138 Churchill to Roosevelt 31 July 1940, C20x., in Warren F. Kimball, (ed.), *Churchill and Roosevelt, the Complete Correspondence: Vol. 1, Alliance Emerging*, Collins, 1984, pp. 56–57.
- 139 Див. Robert Dallek, *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy 1932–1945*, Oxford University Press, 1981, p. 51.
- 140 *Ibid.*, p. 59.
- 141 From 17 December 1940 press conference, documents held in Franklin D. Roosevelt Library, Hyde Park, New York.
- 142 Dallek, *Franklin D. Roosevelt*, p. 218.
- 143 FDR speech, 10 February 1940, to American Youth Congress in Washington DC.
- 144 Gabriel Gorodetsky, *Grand Delusion, Stalin and the German Invasion of Russia*, Yale University Press, 1999, p. 56, Intelligence report of 29 September 1940.
- 145 Інтерв'ю BBC.
- 146 Krebs letter to Oberquartiermeister IV in the General Staff in Berlin, 15 April 1941. Bundesarchiv/Militararchiv Vol.1 (July 1937 to June 1941).
- 147 Evan Mawdsley, 'Crossing the Rubicon – Soviet plans for Offensive War in 1940–1941', *International History Review*, 25 (2003), p. 853. Також Kershaw, *Fateful Choices*, p. 280.
- 148 Chris Bellamy, *Absolute War: Soviet Russia in the Second World War*, Macmillan, 2007, p. 97.
- 149 Gorodetsky, *Grand Delusion*, p. 174.
- 150 Presidential Archive, Moscow, F3. Op 50 D 415Ll, p. 50–52.
- 151 Winston Churchill, *The Second World War: The Grand Alliance*, Houghton Mifflin Books, 1986, p. 316.
- 152 Цитується за: Gorodetsky, *Grand Delusion*, p. 244.
- 153 Mawdsley, 'Crossing the Rubicon – Soviet Plans for Offensive War', p. 864.
- 154 Hilger, *Incompatible Allies*, p. 312–313.

2. Вишальні моменти

- 155 Інтерв'ю BBC.
- 156 Інтерв'ю BBC.
- 157 Інтерв'ю BBC.
- 158 Bellamy, *Absolute War*, p. 187.
- 159 O. Romaniv and I. Fedushchak, *Western Ukrainian Tragedy 1941*, Shevchenko Society, Ukrainian Free University Foundation in USA, Library of Ukrainian Studies, N18, Lviv – New York, p. 155. [Романів, О. *Західноукраїнська трагедія. 1941* = *Western Ukrainian Tragedy. 1941* / О. Романів, І. Федущак ; Наукове товариство ім. Шевченка, Українознавча б-ка НТШ, Фондація українського вільного ун-ту в США. — 3-тє вид. — Львів : [б. и.], 2008].
- 160 Інтерв'ю BBC.
- 161 Serge Krushchev (ed.), *Memoirs of Nikita Krushchev: Commissar, Vol. 1*, Penn State University Press, 2005.
- 162 Anastas Mikoyan, *Tak Bylo (It Was Like This)* Vagrus, Moscow, pp. 390–392.
- 163 Ibid, p. 390.
- 164 Ibid.
- 165 Françoise Thorn, (ed.), Sergio Beria, *Beria, My Father*, Duckworth, 2003, p. 71.
- 166 Dmitri Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy*, Weidenfeld and Nicolson, 1991, p. 361. [Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й.В. Сталіна: У 2 кн. — К.: Політвидав України, 1990].
- 167 Churchill BBC Radio Broadcast, 22 June 1941 (BBK/C/87).
- 168 John Colville, *The Fringes of Power. Downing Street Diaries 1939–1955*, Weidenfeld and Nicolson, p. 350.
- 169 Bullock, *Hitler and Stalin, Parallel Lives*, p. 768.
- 170 Joan Beaumont, *Comrades in Arms: British Aid to Russia, 1941–1945*, Davis-Poynter, 1980, p. 26.
- 171 Цитується за: *New York Times*, 24 June, 1941, p. 7.
- 172 Ross Munro, *Gauntlet to Overlord: The Story of the Canadian Army*, Mulberry Books Toronto, 1946, p. 284.
- 173 Ibid.
- 174 Ibid., p. 286.
- 175 Major Blake's report, 28/8/41 FO/371/29492.
- 176 Memo, 11 September 1941, FO 371/29490.
- 177 Warner memo, 17 September 1941, FO 371/29490.
- 178 Text of 7.15 bulletin, 9 September 1941, BBC Empire News, FO 371/29490.
- 179 Telegram from Cripps to Foreign Office, 9 September 1941, FO 371/29490.
- 180 Churchill, *The Grand Alliance*, p. 406.
- 181 Dallek, *Franklin D. Roosevelt*, p. 278.
- 182 Herbert Feis, *Churchill–Roosevelt–Stalin: The War They Waged and the Peace They Sought*, Princeton University Press, 1957, p. 10.
- 183 David M. Kennedy, *Freedom from Fear*, Oxford University Press, 1999, p. 406.
- 184 James MacGregor Burns, *Roosevelt: The Soldier of Freedom*, Harvest Books, 2002, p. 114.
- 185 Dilks (ed.), *Cadogan Diaries*, p. 423, entry for 6 August, 1941.
- 186 Harold Ickes, *The Secret Diary of Harold L. Ickes*, Da Capo, 1974, 12 May 1940.
- 187 *Daily Mail*, 24 April, 1935.
- 188 Bullock, *Parallel Lives*, p. 811.
- 189 Інтерв'ю BBC.
- 190 Інтерв'ю BBC.

- 191 Інтерв'ю BBC.
- 192 Інтерв'ю BBC.
- 193 Інтерв'ю BBC.
- 194 Georgii Kumanev, *Ryadom So Stalinym: Otkrovennyye Svidetelstva* (Next to Stalin), Bilina, Moscow, 1999, pp. 272–273.
- 195 Інтерв'ю BBC.
- 196 Інтерв'ю BBC.
- 197 *Hitler's Table Talk*, translated by Norman Cameron and R.H. Stevens, entry for 17 October 1941, Phoenix Press, 2000, p. 68.
- 198 Інтерв'ю BBC.
- 199 Dallek, *Franklin D. Roosevelt*, p. 285.
- 200 Інтерв'ю BBC.
- 201 *The Crime of Katyn, Facts and Documents*, Polish Cultural Foundation, London, 1989, p. 87.
- 202 Інтерв'ю з сером Френком Робертсом для фільму «Холодна війна» (*The Cold War*) спільного виробництва BBC і Turner Broadcasting.
- 203 Eden's 17 December 1941 telegram to Churchill via Foreign Office, FO 371/29655.
- 204 Dilks (ed.), *Cadogan Diaries*, p. 422, entry for 17 December 1941.
- 205 Anthony Eden (Rt Hon the Earl of Avon, KG, PC, MC), *The Eden Memoirs: The Reckoning*, Cassell, 1965, p. 302.
- 206 Sir Frank Roberts, *Dealing with Dictators*, Weidenfeld and Nicolson, 1991, p. 59.
- 207 *Eden Memoirs*, p. 302.
- 208 Eden telegram to Churchill, 5 January 1942, PREM 3/399/7.
- 209 Churchill note to Eden, 7 January 1942, FO 371/32864.
- 210 Інтерв'ю BBC.
- 211 Інтерв'ю BBC.
- 212 Цитується за: William Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era*, Free Press, 2003, p. 167.
- 213 *Ibid.*, p. 168.
- 214 Laurence Rees, *Horror in the East*, BBC Books, 2001, p. 72.
- 215 Churchill to Roosevelt, 7 March 1942, FO 954/25.
- 216 Roy Douglas, *From War to Cold War, 1942–1948*, London, 1981, p. 7.
- 217 Інтерв'ю BBC.
- 218 John M. Carroll, George C. Herring, *Modern American Diplomacy*, Rowan and Littlefield, 1995, p. 83.
- 219 Warren F. Kimball (ed.), *Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence*, Vol. I, Princeton University Press, 1984, p. 421, FDR to Churchill, 18 March, 1942.
- 220 Eleanor Roosevelt, *This I Remember*, Greenwood Press, 1975, p. 199.
- 221 O.A. Rzhesheskii, *Voina I Diplomatica*, Nauka, Moscow, 1997, p. 170.
- 222 Hopkins memorandum, 29 May 1942, in Hopkins papers, in FDR Presidential Library, Hyde Park, New York.
- 223 Alanbrooke, *War Diaries*, p. 269, entry for 21 June 1942.
- 224 Див. Professor S.H. Cross (the American interpreter), notes from 11 a.m. conference on Saturday, 30 May 1942, Molotov Visit, Book 5, in FDR Library, Hyde Park, New York.
- 225 O. Rzhesheski, *Voina I diplomatia*, Moscow, 1997, p. 176.
- 226 Hopkins memorandum, 3 June 1942, in FDR Library, Hyde Park, New York.
- 227 Bellamy, *Absolute War*, p. 421.
- 228 *Ibid.*, p. 424.
- 229 Annexe to the minutes of the Chiefs of Staff committee, 16 May 1942, PRO CAB 79/21.
- 230 Prime Minister's minute to General Ismay, 17 May 1942, PRO D 100/2.
- 231 Minutes of War Cabinet meeting, 18 May 1942, CAB 65/26.

- 232 Інтерв'ю BBC.
- 233 Інтерв'ю BBC.
- 234 Інтерв'ю BBC.
- 235 Інтерв'ю BBC.
- 236 Інтерв'ю BBC.
- 237 Інтерв'ю BBC.
- 238 Цитується за: Burns, *Roosevelt: The Soldier of Freedom*, p. 182.
- 239 REF AND 237/168 PRO.
- 240 Інтерв'ю BBC.

3. Криза віри

- 241 Інтерв'ю BBC.
- 242 Nikolai Baibakov, *Ot Stalina do Yel'tsina* (From Stalin to Yeltsin), GazOil Press, Moscow, 1998, pp. 64–65.
- 243 Stalin to Churchill, 23 July 1942, T 1031/2 FCO.
- 244 Clark Kerr to Foreign Office, 25 July 1942, FO 371/32911.
- 245 Lord Moran, *Winston Churchill, the Struggle for Survival 1940–1965*, Heron Books, 1966, entry for 1 August 1942.
- 246 Winston S. Churchill, *The Second World War: The Hinge of Fate*, London, 2005, p. 428.
- 247 Lord Alanbrooke, remark in BBC interview.
- 248 CAB 66/28/3, p. 19 PRO.
- 249 CAB 120/65, PRO.
- 250 Churchill, *The Hinge of Fate*, p. 440.
- 251 Martin Kitchen, *British Policy Towards the Soviet Union During the Second World War*, Macmillan, 1986, p. 136.
- 252 Див. Charles Richardson, *From Churchill's Secret Circle to the BBC*, Brassey's, 1991, p. 139.
- 253 Alanbrooke, *War Diaries*, p. 301.
- 254 Ibid.
- 255 Arthur Bryant, *The Turn of the Tide*, London, 1957, pp. 461–464.
- 256 Lord Moran diary, entry for 14 August 1942, pp. 60–61.
- 257 Ibid., entry for August 15, p. 62.
- 258 FO 800/300 PRO.
- 259 Pavlov, 'Autobiographical Notes', pp. 98–99.
- 260 Розповідь про цю зустріч спирається на такі джерела: Churchill, *The Hinge of Fate*, pp. 446–447; Vladimir Nikolaevich Pavlov, 'Autobiographical Notes', pp. 98–99; A.H. Birse, *Memoirs of an Interpreter*, London, 1967, p. 102.
- 261 FO 800/300 PRO.
- 262 Cadogan to Eden, FO 800/404.
- 263 Churchill, *Hinge of Fate*, p. 448.
- 264 Alanbrooke, *War Diaries*, entry for 13 August, 1942, pp. 299–300.
- 265 Інтерв'ю BBC.
- 266 Інтерв'ю BBC.
- 267 Інтерв'ю BBC.
- 268 Інтерв'ю BBC.
- 269 Англійський переклад міститься тут: www.ibiblio.org.
- 270 Information Bulletin, Embassy of the USSR, 10 November 1942.
- 271 Інтерв'ю BBC.
- 272 Burns, *Roosevelt: The Soldier of Freedom*, p. 310.

- 273 Інтерв'ю BBC.
274 Інтерв'ю BBC.
275 Інтерв'ю BBC.
276 Burns, p. 315.
277 Ibid.
278 Інтерв'ю BBC.
279 PRO CAB 66/36.
280 Ibid.
281 John H. Lauck, *Katyn Killings: In the Record*, Kingston Press, 1988, p. 55.
282 FO 371/34571 PRO Churchill to Eden 28 April 1943.
283 Kimball (ed.), *Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence*, Vol. I, pp. 400–402.
284 О'Меллі був призначений на посаду посла в польському уряді у вигнанні в лютому 1943 року.
285 Sir Owen O'Malley, *The Phantom Caravan*, John Murray, 1954, p. 234.
286 FO 371/34577.
287 FO 371/34577.
288 PRO PREM 3/353, p. 101.
289 Див. Kimball, *Churchill and Roosevelt*, Vol. III, C-4 12/2, Churchill to FDR, 13 August, 1943, p. 389.
290 Charles Bohlen, *Witness to History*, Norton, 1973.
291 William H. Standley, *Admiral Ambassador to Russia*, Chicago, 1955, p. 368.
292 Ibid., p. 369.
293 Joseph E. Davies papers, Manuscript Division, Library of Congress, Washington DC, entry for 20 May 1943.
294 FRUS, Conferences at Cairo and Tehran 1943, Washington 1961, pp. 3–4.
295 Reynolds, *In Command of History*, Penguin Books, 2005, p. 381.
296 Memo, 21 July 1942, CAB 66/26, WP (42) 311 (TNA).
297 Churchill to Attlee, 29 July 1942, PREM 3/499/9 (TNA).
298 Susan Butler (ed.), Arthur Schlesinger (fwd), *My Dear Mr Stalin, the Complete Correspondence of Franklin D. Roosevelt and Joseph V. Stalin*, Yale University Press, 2005, pp. 136–138.
299 W. Averell Harriman and Elie Abel, *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941–1946*, Random House, 1975, pp. 216–217.
300 Churchill to Roosevelt, 25 June 1943, no. 328, Kimball, *Complete Correspondence*, Vol. II.
301 Roosevelt to Churchill, 28 June 1943, no. 297, Kimball, *Complete Correspondence*, Vol. II.
302 Harold Nicolson, *Diaries and Letters, 1939–1945*, Collins, 1967, p. 277.
303 Див. OSS report no. A-5094, 11 May 1943, and OSS report no. A-9469, 9 August 1943; also George Wiseman to Christopher Warner, British Foreign Office, 11 August, 23 1943, N 4898/66/38, FO 371/36956. Quoted in Vojtech Mastny, *Russia's Road to the Cold War*, New York, 1979.
304 Mastny, *Russia's Road to the Cold War*, pp. 73–85.
305 Інтерв'ю BBC.
306 Цитується за: Dallek, *Franklin D. Roosevelt*, p. 543.
307 Оригінал цього щоденника зберігається в московському «Меморіалі».
308 Інтерв'ю BBC.
309 Інтерв'ю BBC.
310 Інтерв'ю BBC.
311 Bellamy, *Absolute War*, p. 583.
312 Цей фрагмент спогадів Реса взято з його інтерв'ю для фільму: *Mother of All Battles*, BBC *Timewatch*, 1993, Dai Richards (producer), Laurence Rees (executive producer).

4. Зміна вітру

- 313 Speech by President Bush in Riga, Latvia, on 7 May 2005.
- 314 Keith Sainsbury, *The Turning Point*, Oxford University Press, 1986, p. 11.
- 315 Dallek, *Franklin D. Roosevelt*, p. 423 (Повний протокол Каїрської конференції можна знайти тут: FRUS, *The Conferences at Cairo and Tehran*, 1943, pp. 291–455).
- 316 *Ibid.*, p. 426.
- 317 *Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941–1945.* — Москва: Политиздат, 1983, том 1, документ 301.
- 318 Moran, *Winston Churchill, the Struggle for Survival*, entry for 28 November 1943.
- 319 *Ibid.*
- 320 Інтерв'ю BBC.
- 321 Див. FRUS, *The Conferences at Cairo and Tehran*, 1943, Bohlen minutes, pp. 482–486.
- 322 Цитується за: William Roger Louis, *Imperialism at Bay*, Oxford University Press, 1986, p. 181.
- 323 John Morton Blum (ed.), *Morgenthau Diaries 1941–1945*, Houghton Mifflin, 1967, entry for 15 September 1944.
- 324 PRO CAB 99/25.
- 325 Moran, *Winston Churchill, the Struggle for Survival*, entry for 28 November 1943.
- 326 PRO PREM 3/136/8 pp. 2–3 (also recorded in FRUS Bohlen minutes, p. 512).
- 327 Churchill to Eden, 16 January 1944, PRO PREM 3/399/6.
- 328 Ці слова навів Самнер Веллес. Цитується за: Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War*, Columbia University Press, 1972, p. 41. Повний аналіз цих питань можна знайти тут: 'Churchill, Roosevelt and the Stalin Enigma 1941–1945', in Reynolds, *From World War to Cold War*, Oxford University Press, 2007.
- 329 FRUS Cairo and Tehran, 30 November 1943, p. 584.
- 330 Детальне обговорення цих питань див. тут: Martin H. Folly, *Churchill, Whitehall and the Soviet Union 1940–1945*, Macmillan Press, 2000.
- 331 Tehran Conference: minutes of Meetings of Military Experts held at the Soviet Embassy Tehran on Monday 29 November at 10.30 a.m., CAB 99/25, p. 128 PRO.
- 332 FRUS, pp. 482–486.
- 333 Second Plenary Meeting, див. FRUS The Conference at Cairo and Tehran, p. 533–540.
- 334 FRUS minutes, pp. 552–555.
- 335 Churchill, *The Second World War*, Vol. 5, pp. 329–330.
- 336 Elliot Roosevelt, *As He Saw It*, Greenwood Press, 1974, pp. 186–191.
- 337 Moran, *Winston Churchill, the Struggle for Survival*, entry for 28 November 1943.
- 338 Alanbrooke, *War Diaries*, p. 485, entry for 29 November 1943.
- 339 Цитується за: Ralph Levering, *American Opinion and the Russian Alliance 1939–1945*, University of North Carolina Press, 1976, p. 74.
- 340 Alanbrooke, *War Diaries*, pp. 486–487, entry for 30 November 1943.
- 341 З розповіді Френсіс Перкінс, записаної згодом тут: *The Roosevelt I Knew*, Harper and Row, 1965, pp. 83–85.
- 342 Roosevelt, *As He Saw It*, pp. 174–176.
- 343 FRUS Conferences at Tehran, pp. 594–596.
- 344 Katyn Massacre testimony to Senate, p. 2109.
- 345 *Ibid.*, p. 2102.
- 346 PRO PREM 3/136/9, pp. 12–13.
- 347 Clayton Koppes and Gregory Black, *Hollywood Goes to War: How Politics, Profits and Propaganda Shaped WWII Movies*, Free Press, 1987, p. 191.
- 348 Dallek, *Franklin D. Roosevelt*, p. 439.

- 349 Samuel I. Rosenman (ed.), *The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt*, Harper, 1938–1950, 13 Vols. 1943, pp. 553–562.
- 350 Російський військовий прокурор О. Яблоков написав про справу Кисельова в статті: Яжборовская И. С., Яблоков А.Ю. *Катынское преступление: барометр состояния права в человеческом измерении // Между прошлым и будущим*. М.: Пик, 1999. — С. 262–287.
- 351 Burdenko to Molotov, 2 September 1943, and Molotov's comments on the letter. GARFF 7021, Ор 114 D 8 L 18-24.
- 352 Moscow embassy to Foreign Office, 25 January 1944, PRO PREM 3/353.
- 353 Moscow embassy to Foreign Office, 23 January 1944, PRO PREM 3/353.
- 354 Цитується за: Katyn Massacre testimony to Senate, testimony of John Melby, p. 2150.
- 355 Ibid, p. 2147.
- 356 Report of 25 January 1944, PRO PREM 3/353.
- 357 Churchill to Eden, 30 January 1944, PRO PREM 3/353.
- 358 O'Malley despatch, 11 February 1944, PRO FO371/39390 C2099.
- 359 Katyn Massacre testimony to Senate, p. 2111.
- 360 Інтерв'ю BBC.
- 361 Див. Earle's testimony at the Katyn Massacre hearings, p. 2197.
- 362 Ibid, p. 2204–2207.
- 363 Letter from FDR to Earle, 24 March 1945. Facsimile copy printed in *Confidential* magazine, August 1958 (Vol. 6, no. 3), as part of article by George Earle, 'FDR's tragic mistake'.
- 364 Letter Beria to Stalin, 10 May, 1944. Published in Stalin's deportations 1928–1953, Mezhdunarodny Fond Demokratia Rosiya 20 vek, Moscow, 2005, p. 496.
- 365 J. Otto Pohl, 'The Deportation and Fate of the Crimean Tatars', paper presented at the 5th Annual World Convention of the Association for the Study of Nationalities ('Identity and the State: Nationalism and Sovereignty in a Changing World'), Columbia University, 13–15 April 2000.
- 366 Інтерв'ю BBC.
- 367 Інтерв'ю BBC.
- 368 Інтерв'ю BBC.
- 369 Pohl, 'The Deportation and Fate of the Crimean Tatars'.
- 370 Ibid.
- 371 Інтерв'ю BBC.
- 372 Інтерв'ю BBC.
- 373 Інтерв'ю BBC.
- 374 M. Blumenson, *Salerno to Cassino*, US Government Printing Office, 1969, p. 286.
- 375 Ibid, див. вкладку.
- 376 Цитується за: Martin Gilbert, *The Road to Victory*, Heinemann, 1989, p. 667.
- 377 Інтерв'ю BBC.
- 378 Цитується за: Parker, *Monte Cassino*, p. 182.
- 379 Fred Majdalany, *Cassino: Portrait of a Battle*, Longmans, 1957, p. 91.
- 380 Цитується за: ibid, p. 215.
- 381 Anders, *An Army in Exile*, p. 163.
- 382 Інтерв'ю BBC.
- 383 Інтерв'ю BBC.
- 384 Anders, *An Army in Exile*, p. 176.
- 385 BBC interview from episode 1 of *D-Day to Berlin*, Andrew Williams (producer), Laurence Rees (executive producer), transmission on BBC1, 20 April 2005.
- 386 Ibid.
- 387 Інтерв'ю BBC.

- 388 Earl Ziemke, *Stalingrad to Berlin: The German Defeat in the East*, US Army Historical Series, Office of the Chief of Military History, Washington DC 1987, p. 316.
- 389 Інтерв'ю BBC.
- 390 Інтерв'ю BBC.
- 391 Brian Glyn Williams, *A Homeland Lost. Migration, the Diaspora Experience and the Forging of Crimean Tatar National Identity*, PhD dissertation, University of Wisconsin, 1999, p. 56.
- 392 Інтерв'ю BBC.
- 393 Aleksandr Nekrich, *The Punished Peoples: The Deportation and Fate of the Soviet Minorities at the End of the Second World War*, Norton, 1979, pp. 113–114.
- 394 Інтерв'ю BBC.
- 395 Keith Sword, *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union 1939–1948*, Macmillan Press, 1994, p. 149.
- 396 Anders, *An Army in Exile*, p. 191.

5. Поділ Європи

- 397 Norman Davies, *Rising '44*, Pan Books, 2004, p. 226.
- 398 Цитується за: *ibid.*, p. 164–165.
- 399 Цитується за: Jan Ciechanowski, *The Warsaw Rising of 1944*, Cambridge, 1974, p. 285.
- 400 Інтерв'ю BBC.
- 401 Цитується за: *Documents on Polish–Soviet Relations 1939–1945, Vol. 2, 1943–1945*, General Sikorski Historical Institute, p. 309, doc. 179.
- 402 Цитується за: *ibid.*, p. 309–322, doc. 180.
- 403 *Stalin's Correspondence with Churchill, Attlee, Roosevelt and Truman, 1941–1945*, E.P. Dutton, 1958, doc. 311.
- 404 Інтерв'ю BBC.
- 405 Neil Orpen, *Airlift to Warsaw. The Rising of 1944*, University of Oklahoma, 1984.
- 406 Цитується за: *Documents on Polish–Soviet Relations 1939–1945*, p. 334, doc. 189.
- 407 Davies, *Rising*, p. 321.
- 408 Winston S. Churchill, *The Second World War*, Vol. 4, p. 118.
- 409 R-606 in Kimball, *The Complete Correspondence*, Vol. 3, p. 296.
- 410 Інтерв'ю BBC.
- 411 Цитується за: Davies, *Rising '44*, p. 249.
- 412 *Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals*, US Government Printing Office, Washington, 1949–53, Vol. XIII, p. 323, and P. Padfield, *Himmler, Reichsfuehrer-SS*, Henry Holt and Co., New York, 1990, p. 469.
- 413 Інтерв'ю BBC.
- 414 Polish minutes of the meeting of Anders and Churchill on 26 August 1944, taken by Lieutenant Lubomirski and now held in the Polish Institute and Sikorski Museum, London, ref. KOA.4b.
- 415 Churchill to Eden, 7 January 1942, FO 371, 32864.
- 416 Інтерв'ю BBC.
- 417 Davies, *Rising '44*, p. 302.
- 418 *Ibid.*, p. 348.
- 419 Інтерв'ю BBC.
- 420 General Curtis E. LeMay, MacKinlay Kantor, *Mission with LeMay: My Story*, Doubleday, 1965, p. 565.
- 421 Henry Morgenthau Jr, 'Our Policy Toward Germany', *New York Post*, 28 November 1947, p. 18.
- 422 Див. Foreign Relations of the United States (FRUS): Quebec 1944, pp. 325–326.
- 423 Moran, *Winston Churchill, the Struggle for Survival*, entry for 13 September 1944.

- 424 FRUS, Quebec, p. 361.
- 425 Цю думку висловив Джон Дітріх у книжці: John Dietrich, *The Morgenthau Plan: Soviet Influence on American Postwar Policy*, New York, 2002, p. 54–56.
- 426 *Eden Memoirs*, p. 476.
- 427 FRUS, p. 362, Morgenthau's recollections.
- 428 Morgenthau Diary, Vol. 783, p. 35–39, Franklin D. Roosevelt Library, Hyde Park, New York.
- 429 John Morton Blum (ed.), *Morgenthau Diaries 1941–1945*, Houghton Mifflin, 1967, p. 342.
- 430 *Documents on Polish–Soviet Relations 1939–1945*, p. 339, doc. 191.
- 431 Цитується за: Moran, *Winston Churchill, the Struggle for Survival*, entry for 13 September 1944, and in FRUS, p. 325.
- 432 David Rees, *Harry Dexter White: A Study in Paradox*, 1974, University of Michigan, p. 270.
- 433 Відповідний документ проєкту «Венона» можна знайти тут: www.nsa.gov/venona/document, 18 October 1944.
- 434 Цитується за: Broadcast form in *D-Day to Berlin*, episode 3 at 8 minutes, Andrew Williams (producer), Laurence Rees (executive producer), transmission BBC1, 4 April, 2005.
- 435 Цитується за: Dallek, *Franklin D. Roosevelt*, p. 477.
- 436 Ibid.
- 437 Frederick Gareau, 'Morgenthau's Plan for Industrial Disarmament in Germany', *Western Political Quarterly*, Vol. 14, no. 2, June 1961, pp. 520.
- 438 PRO PREM 3/434/2, pp. 4–5.
- 439 Meeting 21 May 1944, FO 371, 39402.
- 440 Stalin's order 31 October 1944 to the 6th air force army. *Historia Sovetko-Polskix Ostrnashe-nii Moskva 1944*, p. 43.
- 441 PRO PREM 3/66/7 and Clark Kerr's record of the meeting PRO FO 800/30.
- 442 PRO PREM 3/434/2, pp. 10–14.
- 443 FRUS, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943, p. 256 and p. 531.
- 444 PM to War Cabinet, 17 October 1944, CHAR 20/181 (CAC).
- 445 Geoffrey Roberts, *Stalin's Wars*, Yale, 2006, p. 220.
- 446 Російський протокол зустрічі з лондонськими поляками 13 жовтня 1944 року, опублікований тут: O. Rzheshesvski, *Stalin and Churchill, Moscow Navka 2004*, pp. 444–8. Translation of Polish transcript, 'Documents on Polish–Soviet Relations Volume III, London, pp. 405–415, Sikorski Institute.
- 447 Примітка до розмови з приводу лінії Керзона між Миколайчиком і Черчиллем, яка відбулася в присутності членів польської делегації: GSHI A.11.49/Sow/4-b. (Translation from Polish) Documents on Polish–Soviet Relations 1939–1945, Vol. II 1939–1945, Sikorski Institute.
- 448 Ibid.
- 449 Цитується за: Yohanan Cohen, *Small Nations in Times of Crisis and Confrontation*, State University of New York Press, 1989.
- 450 Цитується за: Anders, *An Army in Exile*, p. 239.
- 451 Цитується за: Dallek, p. 503.
- 452 Kitchen, *British Policy towards the Soviet Union*, p. 237.
- 453 CAB 65-48, 157, 27 November 1944.
- 454 Цитується за: Mary Soames, *Clementine Churchill*, Houghton Mifflin, 1979, p. 361.
- 455 Цитується за: Krisztian Ungvary, *Battle for Budapest*, I.B. Tauris, 2006, p. 4.
- 456 Інтерв'ю BBC.
- 457 Інтерв'ю BBC.
- 458 Цитується за: Ungvary, p. 286.
- 459 Інтерв'ю BBC.
- 460 Інтерв'ю BBC.

- 461 BFL XXV 4a 002645/1953 Budapest Capital Archive and Ungvary, p. 287.
- 462 Інтерв'ю BBC.
- 463 Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, Penguin, 1962, p. 76.
- 464 Цитується за: Richard Overy, *Russia's War*, Allen Lane, 1998, p. 261.
- 465 Amy Night, *Beria, Stalin's First Lieutenant*, Princeton University Press, 1993, p. 97.
- 466 Інтерв'ю для програми: *BBC Reputations* on Lavrenti Beria, first transmitted BBC2 1994, Helen Bettison (producer), Laurence Rees (executive producer).
- 467 Crankshaw, *Khrushchev Remembers*, p. 338.
- 468 Цитується за: Gregor Dallas, *Poisoned Peace 1945—the War that Never Ended*, John Murray, 2005, p. 327.
- 469 Charles de Gaulle, *The Complete War Memoirs*, Richard Howard (translator), Carroll and Grad, 1998, p. 750.
- 470 Jean Laloy (unofficial Russian–French interpreter), 'A Moscou: *Entre Staline et De Gaulle, Décembre 1944*', *Revue des Etudes Slaves*, Paris, 1982, p. 147.
- 471 de Gaulle, *The Complete War Memoirs*, p. 756–757.
- 472 Robin Edmonds, *Big Three*, Penguin, 1992, p. 409.
- 473 Moran, *Winston Churchill, the Struggle for Survival*, entry for 4 February 1945.
- 474 *Cadogan Diaries*, entry for 8 February 1945, p. 706.
- 475 Цитується за: Martin Gilbert, *Road to Victory: Winston S. Churchill 1941–1945*, Houghton Mifflin, 1984, p. 664.
- 476 Цитується за: *On the Great Patriotic War of the Soviet Union*, Moscow, 1944.
- 477 FRUS, Conferences at Malta and Yalta. Yalta discussions are from pp. 547–996.
- 478 FRUS, p. 726.
- 479 Moran, *Winston Churchill, the Struggle for Survival*, diary entry for 3 February 1945.
- 480 *Ibid.*, entry for 10 February 1945.
- 481 Burns, *Roosevelt: The Soldier of Freedom*, p. 573.
- 482 Цитується за: *ibid.*, p. 572.
- 483 Meeting with Roosevelt, 22 December 1944, FO 371/44595.
- 484 Moran, *Winston Churchill, the Struggle for Survival*, entry for 9 February 1945.
- 485 Admiral Leahy, Yalta diary, p. 33, entry for 11 February 1945, in William Leahy, *I Was There*, Whittlesey House, 1950.
- 486 *Cadogan Diaries* entry 11 February 1945, pp. 708–709.
- 487 Див. аналіз тут: David Reynolds, *Summits*, Penguin: Allen Lane, 2007, p. 131.

6. Залізна завіса

- 488 British War Cabinet minutes, 19 February 1945, WM (43) 22.1 CA.
- 489 Pimlott (ed.), *Dalton Diaries*, entry for 23 February, 1945, p. 836.
- 490 House of Commons debates, 5th series, Vol. 408, 27 February 1945.
- 491 Fraser Harbutt, *Churchill, America and the Origins of the Cold War*, Oxford University Press US, 1986, p. 92.
- 492 McJimsy (ed.), *Documentary History of the Franklin Roosevelt Presidency: Vol 14 Yalta*, University Publications of America 2001–3, doc. 144.
- 493 Цитується за: Harbutt, *Churchill, America*, p. 93.
- 494 *Ibid.*
- 495 Восточная Европа в документах российских архивов, 1944–1953, doc. 151. Цитується за: Geoffrey Roberts, *Stalin's Wars*, Yale University Press, 2006, pp. 247–8. Детальний аналіз цих питань див. тут: *Stalin's Wars*, pp. 228–253.
- 496 Anders, *An Army in Exile*, p. 256.

- 497 Alanbrooke diary entry for 22 February, 1945, p. 665.
- 498 FO 954/23, 18/1/45.
- 499 FO 954/23, 19/1/45.
- 500 Цитується за: Dallas, *Poisoned Peace*, p. 422.
- 501 Bohlen, *Witness to History*, p. 217.
- 502 Цитується за: Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins, an Intimate History*, Enigma Books, 2008, p. 832.
- 503 Balfour to Warner, 30 May 1945, FO371/47862/N6417. Цитується за: Martin Folly, *Churchill, Whitehall and the Soviet Union 1940–1945*, Hutchinson, 2000, p. 144.
- 504 Martin Folly, *Churchill, Whitehall and the Soviet Union 1940–1945*, Hutchinson, 2000, p. 146.
- 505 Warren F. Kimball (ed.), *Churchill and Roosevelt, the Complete Correspondence*, Vol. 3, *The Alliance Declining*, Princeton University Press, 1984, Kimball C-905, 8 March 1945, p. 547–549.
- 506 Churchill to Roosevelt, 13 March 1945, Kimball C-910, p. 565.
- 507 *Cadogan Diaries*, 13 February 1945.
- 508 Roosevelt to Churchill, 15 March 1945, Kimball R-718, p. 568.
- 509 Churchill to Roosevelt, 17 March 1945, Kimball C-914, p. 574.
- 510 Churchill to Roosevelt, 30 March 1945, Kimball C-927, p. 597.
- 511 Roosevelt to Churchill, 31 March 1945, Kimball R-731, p. 601.
- 512 Susan Butler (ed.), *My Dear Mr Stalin: the Complete Correspondence*, Yale University Press, 2005, Roosevelt to Stalin 301, 5 April 1945, p. 315.
- 513 *Ibid.*, Stalin 303, 7 April 1945, p. 318.
- 514 *Ibid.*, Roosevelt's note of 11 April 1945 to Churchill, p. 321.
- 515 Stalin, quoted by Zhukov in John Erickson, *Road to Stalingrad*, Weidenfeld & Nicolson, 1985, p. 721.
- 516 John Lamberton Harper, *American Visions of Europe*, Cambridge University Press, p. 128.
- 517 Інтерв'ю BBC.
- 518 Інтерв'ю BBC.
- 519 Інтерв'ю BBC.
- 520 Лист одного солдата до свого колгоспу. Цитується за: Catherine Merridale, *Ivan's War*, Faber and Faber, 2005, p. 260.
- 521 Цитується за: Dallas, *Poisoned Peace*, p. 7.
- 522 Анонімний, *A Woman in Berlin*, Virago, 2005, p. 17.
- 523 Інтерв'ю BBC.
- 524 Captured letter. In Bundesarchiv, RH2-2688, 13; цитується також за: Merridale, *Ivan's War*, p. 267.
- 525 Milan Hauner, *Hitler – A Chronology of His Life and Time*, Macmillan Press, 1983, entry for 30 April, 1945.
- 526 Цитується за: *New York Times*, 24 June, 1941.
- 527 Sherwood, *Roosevelt and Hopkins, an Intimate History*, p. 851.
- 528 *Ibid.*, p. 855.
- 529 Churchill to Roosevelt, 11 April 1945, Kimball, Vol. 3, C-941, p. 624.
- 530 Anthony Eden (Lord Avon), *The Reckoning* p. 504, entry for 4 January 1945, p. 514.
- 531 Anders, *An Army in Exile*, p. 275.
- 532 Report by joint planning staff, 22 May 1945, CAB 120/691 109040.
- 533 Alanbrooke, *War Diaries*, p. 693, 24 May 1945.
- 534 Churchill to Truman, 10 May 1945, FRUS, 1945, *Foreign Relations of the United States The Conference of Berlin, 1945*, Washington, 1960, Vol. 1, pp. 8–9.
- 535 Churchill to Truman 31 May 1945, FRUS, 1945, *The Conference of Berlin*, Vol. 1, p. 53.

- 536 Robert S. Mackay: "This Mr. President is the Story of the Little White House". The Truman House in Potsdam 1892–2002/ "Sie werden verstehen, es bewegt mich sehr." Ein Haus und seine ergreifende Geschichte von 1892 bis zur Gegenwart, Friedrich Naumann Stiftung, Potsdam, 2002, pp. 24–25.
- 537 Факсимільні копії цього щоденника можна побачити тут: www.trumanlibrary.org.
- 538 *Cadogan Diaries*, 17 July 1945, p. 764.
- 539 FRUS *The Conference of Berlin, 1945*, Vol. 2, pp. 378–379.
- 540 Norman M. Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–49*, Belknap, 1995, pp. 205–230.
- 541 FRUS, *The Conference of Berlin, 1945*, Vol. 2, pp. 359–362.
- 542 *Pravda*, 25 November 1936.
- 543 Інтерв'ю BBC.
- 544 FRUS, pp. 566–569.
- 545 Цитується за: Sebag Montefiore, *Stalin and the Court of the Red Tsar*, p. 508.
- 546 Цитується за: Dallas, *Poisoned Peace*, p. 567.
- 547 Gar Alperovitz, *The Decision to Use the Nuclear Bomb*, Vintage Books, 1996.
- 548 Див., наприклад: Robert H. Ferrell (ed.), *Harry S. Truman and the Bomb: a Documentary History*, Worland, 1996; а також: David Holloway, *Stalin and the Bomb*, Yale University Press, 1996.
- 549 Alanbrooke, *War Diaries*, entry for 23 July 1945, p. 709.
- 550 Holloway, *Stalin and the Bomb*, pp. 42–87.
- 551 Andrei Gromyko, *Memoirs*, New York, Doubleday, 1989, pp. 391–392.
- 552 Інтерв'ю BBC.
- 553 Інтерв'ю BBC.
- 554 Інтерв'ю BBC.
- 555 Robert Service, 'Comrades': World History of Communism, Pan Macmillan, 2007, pp. 239–250.
- 556 I.S. Yazhborovskaya, A.Y. Yablokov and V.S. Parsadanova, *The Katyn Poison in Soviet–Polish relations*, Rosspen, 2001, pp. 185–92. Published in Russian as *Katinskii Sindrom v Sovetsko–Polskikh Otnosheniakh*.
- 557 *Ibid.*, and Stupinkova's memoirs, *Nothing but the Truth – from Nuremberg to Moscow*, Moscow, 1998.
- 558 Testimony from Nuremberg trials day 168, 1 July, 1946. Morning session/Vol.XVII Nuremberg IMT.
- 559 Інтерв'ю BBC.
- 560 Testimony from Nuremberg trials, day 168, Monday, 1 July 1946. Afternoon session.
- 561 Anders, *An Army in Exile*, p. 288.
- 562 Інтерв'ю BBC.
- 563 Інтерв'ю BBC.
- 564 A.N. Yakovlev and V. Naumov (eds), *Georgi Zhukov, Minutes from the October 1957 Plenum of the CCCP USSR and Other Documents*, Rossiya XX Vek, Moscow, 2001.
- 565 Yakovlev and Naumov (eds), *Georgi Zhukov*, p. 681. Prilozhenia. Footnote 1.
- 566 Quotes gathered Yakovlev and Naumov (eds), *Georgi Zhukov*, pp. 586–591. Appendix. Memorandum from S.V. Abakumov. Also from Konev's memoirs as published in B. Sokolov, *Neizvestny Zhukov (Unknown Zhukov) Rodiola-Plius*, Minsk, 2000, p. 519. See also P.G. Pikhoya, *Soviet Union: History of Soviet Power, 1945–1991*, Novosibirsk, 2000, p. 37.
- 567 Y. Gorlizki and O. Khlevniuk, *Cold Peace. Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953*, Oxford University Press, New York, 2004, p. 198. Note 28 – Resolution of the Central Committee of the Communist Party; Report by T.T. Shkiratov and Abakumov regarding P.S. Zhemchuzhina.

- 568 Letter from Molotov to Stalin, 20 January 1949, in Russian State Archive of Social and Political History, F. 17, Op. 163, D. 1518, L. 164.
- 569 Цитується за: BBC *Timewatch: Stalin and the Betrayal of Leningrad*, Martin Balazova (producer), Laurence Rees (executive producer) transmission BBC2, 9 August 2002.
- 570 Інтерв'ю BBC.
- 571 Ibid.
- 572 Ibid.
- 573 Teresa Toranska, *Stalin's Polish Puppets*, Collins Harvill, London, 1987, p. 146.

Післямова

- 574 Див. статтю Джорджа Ерла: George Earle, *Confidential* magazine, August 1958, Vol. 6, no. 3, p. 15.
- 575 John Grigg, 1943: *The Victory That Never Was*, Methuen, 1980.
- 576 George Orwell, 'The Freedom of the Press', first published in *The Times Literary Supplement*, 15 September, 1972.
- 577 O'Malley, *The Phantom Caravan*, p. 232.
- 578 Див. розділ 2 цієї книжки, підрозділ «Вирішальний місяць грудень».